

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ**

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՍԵՅՐԱՆԻ

ԿԱՊԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ

**Ժ. 02.01 «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ-2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան
հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝

բ.գ.դ., պրոֆ. Է. Ս. Մկրտչյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

բ.գ.դ., պրոֆ. Ռ. Կ. Սաքապետոյան

բ.գ.թ. Ժ.Ա. Միքայելյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվ.
պետական մանկավարժական
ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կկայանա 2016թ. մայիսի 16-ին՝
ժ. 15⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում գործող
ԲՈՀ-ի՝ Լեզվաբանության 019 մասնագիտական խորհրդում:
Հասցեն՝ Երևան, 0015, Գրիգոր Լուսավորչի 15:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է ապրիլի 11-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝ բ.գ.թ., դոցենտ

Ն. Մ. Սիմոնյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Արդի բարբառագիտության խնդիրներից են բարբառային միավորների գրառումը և ուսումնասիրությունը, առանձին վարչատարածքային միավորների լեզվական առանձնահատկությունների բացահայտումներն ու նկարագրությունները: Սույն ատենախոսությունը նմանօրինակ քննության մի փորձ է: Մինչ այժմ չկա ամբողջական և համակողմանի աշխատություն՝ նվիրված Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներին, որոնց հետազոտությունը կարևորվում է բարբառագիտական ատլասի համալրման գործընթացում: Թեմայի քննությունն արդիական է խնդրո առարկա խոսվածքների դասակարգման, դրանցում գործող լեզվական համակարգերի և ենթահամակարգերի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Ատենախոսության նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել այս տարածաշրջանի խոսվածքների ներկայիս վիճակը, որը ձևավորվել է լեզվի պատմական զարգացմանը զուգընթաց: Հետազոտության խնդիրներն են զուգադրական, պատմահամեմատական, մասամբ էլ նկարագրական մեթոդների կիրառմամբ բացահայտել և ներկայացնել խոսվածքների դասակարգումը, ցույց տալ և վերլուծել դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները, լեզվի բոլոր մակարդակներում դրսևորվող կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Գիտական նորույթը: Գիտական նորույթներն են՝ ա) Կապանի տարածաշրջանի բարբառային միավորների դասակարգում, բ) խոսվածքների լեզվական համակարգերի քննություն համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերով, գ) խոսվածքների յուրահատկությունների և ընդհանրությունների համակողմանի վերլուծություն:

Ատենախոսության տեսական և կիրառական նշանակությունը: Ատենախոսության տեսական նշանակությունն է տալ խնդրո առարկա խոսվածքների լեզվական իրողությունների ընդհանրական բնույթը: Ուսումնասիրությունը կարող է լեզվանյութ հանդիսանալ ՀՀ բարբառային ատլասի՝ այդ տարածաշրջանի բարբառային միավորները համակարգելիս, ինչպես նաև օգտակար լինել տարածքային բարբառագիտությամբ զբաղվողների համար:

Հետազոտության առարկան: Հետազոտության առարկան Կապանի տարածաշրջանի 31 խոսվածքներն են՝ Կապան քաղաք և Ագարակ, Աղվանի, Անտառաշատ, Առաջաձոր, Արծվանիկ, Գեղի, Գեղանուշ, Դավիթ Բեկ, Եղվարդ, Լեռնաձոր, Խալաջ(Խմայճ), Խդրանց, Խոտանան, Ծավ, Կաղնուտ, Ձորաստան, Ճակատեն, Ներքին Հանդ, Նորաշենիկ, Շիկահող, Շիշկերտ, Շրվենանց, Չափնի, Սյունիք, Սրաշեն, Սևաքար, Վաչագան, Տանձավեր, Ուժանիս, Օխտար (Ուխտավայր) գյուղեր: Նշված 31 խոսվածքներից 4-ը (Եղվարդ, Կաղնուտ,

Ներքին Հանդ, Սրաշեն, որոնց նախնիները գաղթել են Ղարադաղից, մասնավորապես Վինա գյուղից) դասվում են **(ԼԻ)Ս** ճյուղի մեջ, 18-ը՝ **ՌԻՄ** (Կապան, Արծվանիկ, Անտառաշատ, Գեղի, Նորաշենիկ, Խոտանան, Գեղանուշ, Խդրանց և այլն), իսկ 9-ը (Ագարակ, Լեռնաձոր, Շիկահող, Շիշկերտ, Ծավ, Ճակատեն, Վաչագան, Ուժանիս, Օխտար) կրում են բարբառային երկու ճյուղերի ազդեցությունները: ՌԻՄ ճյուղի խոսվածքները բաժանվում են 2 ենթախմբի՝ ա) ենթախոսվածքներ, որոնք կրում են Գորիսի խոսվածքի ազդեցությունը (Աղվանի, Տանձավեր, Դավիթ Բեկ), բ) ենթախոսվածքներ, որոնք ձևավորում են Կապանի խոսվածքը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը և լեզվական նյութը:

Լեզվանյութը ներկայացրել ենք համաժամանակյա (կայական) և տարաժամանակյա (պատմական) մեթոդների դրույթների կիրառմամբ՝ տալով լեզվական համակարգերի համաժամանակյա և տարաժամանակյա նկարագրությունները: Համաժամանակյա հայեցակետով դիտարկելիս կատարել ենք ներքին զուգորդումներ՝ բարբառային հատկանիշների համար համեմատության եզր ընդունելով արդի հայերենի լեզվական հատկանիշները: Պատմահամեմատական քննության ժամանակ նախաձևերը բերվել են գրաբարով, քանի որ այն հայերենի գրառված սկզբնափուլն է, սակայն բարբառային ձևերի սերումը միանշանակորեն գրաբարից չի ընդունվել: Նախատիպերը հնարավորինս նշել ենք ինչպես հնագույն ձևով, այնպես էլ արդի հայերենով, իսկ դրանց բարբառային տարբերակները՝ համապատասխան տառադարձումներով: Բարբառային հնչյունական համակարգերը ներկայացրել ենք ընկալողական (պերցեպտիվ) լեզվաբանության մեթոդներով՝ հիմք համարելով ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի գիտխորհրդի կողմից ներկայումս ընդունելի և հրապարակած բարբառային նոր տառադարձումը [Մ. Աղաբեկյան, Ա. Հանեյան, Ռ. Ուռուտյան, Հայերենի հնչատարբերակների տառադարձման նոր համակարգը, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 3, Ե., 2010, էջ 5-22]: Բարբառային նյութը հավաքել ենք դաշտային աշխատանքներով՝ հիմնականում կատարելով գրառումներ, մասամբ էլ ձայնագրություններ՝ մասնակից դարձնելով տարեց, միջին և երիտասարդ բարբառախոսների: Յուրաքանչյուր խոսվածքի համար օգտագործել ենք 1977 թվականին լույս ընծայված հայերենի բարբառագիտական ատլասի (ՀԲԱ) նյութերի հավաքման ծրագիրը: Ներքին զուգահորությամբ դասակարգել ենք խոսվածքները՝ առանձնացնելով նաև ենթախմբեր:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները:

Հետազոտության ընթացքում հիմնավորում ենք այն տեսակետը, որ ձևաբանական մակարդակում տարածաշրջանի խոսվածքները դասակարգվում են ըստ **ՌԻՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի բարբառային միավորների, որոնք հատկանշվում են պատմականորեն՝ երկաստիճան ձայնեղազուրկ, ներկայումս՝ եռաստիճան բաղաձայնական համակարգով, ինչպես և ձայնավորների համակարգային և ոչ համակարգային

փոփոխությունների արդյունքում ձևավորված լծորդական շարքերի կոշտ և քմային տարբերակներով: Ուսումնասիրելով Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները՝ փորձել ենք առաջին անգամ դասակարգել խոսվածքները, քննության նյութ դարձնել դրանց հնչյունական, բառային և քերականական համակարգերը՝ իրենց առանձնահատկություններով, ներկայացնել խոսվածքներում առկա լեզվական մի շարք օրենքների ձևավորումն ու զարգացումը:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Երևանի Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Ա. Ղարիբյանի անվան հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնում:

Հետազոտության ծավալը և կառուցվածքը: Հետազոտությունը բաղկացած է 215 համակարգչային էջ կազմող հիմնական մասից («Ներածություն», «Առաջին գլուխ», «Երկրորդ գլուխ», «Երրորդ գլուխ», «Չորրորդ գլուխ», «Եզրակացություններ»), հավելվածից («Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների համեմատական նկարագիրը» (7 էջ), «Նմուշներ Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներով» (24 էջ), «Բարբառային բառարան» (56 էջ) և խոսվածքների աշխարհագրական քարտեզ): Ատենախոսության հիմնական մասն ավարտվում է համառոտագրությունների և օգտագործած գրականության ցանկերով: **ՀԱՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ** գլխում տրվում են խոսվածքների հնչյունահնչյութային համակարգերի ու ենթահամակարգերի, **ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ** գլխում՝ բառապաշարի, իսկ **ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ** գլխում՝ ձևաբանական համակարգերի, **ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ** գլխում՝ շարահյուսական իրողությունների տարածքային բնութագրերը:

Ատենախոսության վերաբերյալ հրատարակվել է 6 (վեց) գիտական հոդված: Ցուցակը ներկայացված է սեղմագրի վերջում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ պատմական տվյալներ են հաղորդվում Կապանի տարածաշրջանի և այնտեղ ապրող հանրության մասին: Ամփոփ տրվում են ուսումնասիրության վերաբերող հիմնախնդիրները, մեթոդները, հետազոտության աղբյուրները և հարցի պատմությունը, ինչպես և քննվող խոսվածքների հնչյունական և քերականական տարբերությունների ընդհանուր նկարագիրը:

Առաջին գլուխը (**ՀԱՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**) բաղկացած է չորս ենթագլխից: Առաջին ենթագլխում (**ՀԱՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ (ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)**) ներկայացված են խոսվածքներում գործառող 54 հնչյուն, որոնցից ծայնավոր են ա, ան, ան, ու, ու, է, է, է, օ, օ,

օ, Ը, ը, ը/հ, ի, հ, բաղաձայն են բ, գ, գ, դ, ձ, ջ, ա, կ, լ, տ, ծ, ծ, ճ, փ,
 ք, ք, ք, ց, ց, չ, գ, ս, ժ, շ, դ, խ, վ, (ֆ), հ, և, լ, մ, յ, ն, ու, ռ հնչյունները:

Այս տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքներում հետին շարքի ա, օ, ու հնչյւններին
 զուգահեռ առկա են առաջնալեզվային տարբերակներ $\ddot{a}$, $\ddot{o}$, $\ddot{u}$, որոնք
 առաջացել են հետնալեզվայինների փակ արտասանությամբ: Ձայնավորների
 կոշտ կամ բաց ա, օ, է, ը հնչատարբերակները «ունեն հետընթաց և ավելի

ստորին արտաբերություն» [ՀԲԱ, էջ 70], որոնք առկա են ձայնավորների
 դիրքային բաշխվածության երկրորդ օրենքի գործառնամբ, երբ ոչ ձայնեղներից
 հետո ձայնավոր հնչյունները հետընթաց արտաբերություն են ստացել [ՀԲԱ, էջ
 158]: Ձայնավորների կոշտ տարբերակները բնորոշ են (ԼԻ)Ս ճյուղի բոլոր և ՈԽՄ
 ճյուղի Ագ-ի, Արծ-ի, Խդ-ի, Խւ-ի, Ծ-ի, Ծ-ի, Ծշ-ի, Ուժ-ի խոսվածքներին:
 Նշված քմայինները ի սկզբանե հնչույթային արժեք չունեին, սակայն լեզվի
 զարգացման ընթացքում $\ddot{a}$ -ն և $\ddot{o}$ -ն երբեմն հանդես են եկել այդ գործառույթով՝
 խափ $\ddot{a}$ «գիծ»-խափ «խակ», կօ/օ դ «կող»-լի $\ddot{o}$ դ «գող»: Միևնույն բառը, սակայն,

հանդիպում է $\ddot{a}$ -ով և ա-ով, որոնք տվյալ դեպքում չեն գործառնվում իբրև
 առանձին հնչույթներ՝ ծալ/ծալ «շերտ»: Ա- $\ddot{a}$ և օ- $\ddot{o}$ հակադրությունները

գործում է Կապանի բոլոր խոսվածքներում, իսկ $\ddot{a}$ -ա/ա և $\ddot{o}$ -օ/օ
 հակադրությունները՝ Ագ-ի, Արծ-ի, Գ-վա, Դ. Բ-ի, Խդ-ի, Խւ-ի, Ծ-ի, Ծ-ի,
 Ուժ-ի, Եղ-ի, Կ-ի, Ն.Հ-ի և Ա-ի խոսվածքներում: Խոսվածքներում ա-ն և օ-ն

չունեն իմաստատարբերակիչ հատկանիշ: Ձայնավորների մյուս տարբերակները
 համարվում են տվյալ ձայնավորի դիրքային տարբերակներ: Կապանի
 խոսվածքներում ձայնավորներից դիրքային սահմանափակումներ ունեն է-ն,

է-ն, ը-ն, ը-ն, ի-ն: Խնդրո առարկա խոսվածքների շեշտը հիմնականում

վերջընթեր է՝ բացառությամբ որոշ դեպքերի, որոնցում շեշտվում է բառի վերջին
 վանկը: Վերջնավանկային շեշտ ունեցողները ուշ շրջանի լեզվական
 ներթափանցումներ են: Քննվող տարածաշրջանի բարբառային միավորներում
 գործում են ինչպես հայերենի է/ի, ի/ը/սղում, ու/ը/սղում, ու/վ
 հերթագայությունները, այնպես էլ խոսվածքներին բնորոշ է/ի/հ, է/ի//ի/ը, է

/ի, $\ddot{o}$ /ն, օ//օ/ը, օ/ու հնչունափոխությունները, այսպես՝ էշ-իշօ՛թուն//

իշօ՛թնն, փօր-փոլրա՛ցավ, սէրմ(Դ.Բ.,Աղ.,Տ.)//սը/ըրմ-սըրմա՛րանք: Քմային

ձայնավորները անշեշտ դիրքում հերթագայել են ը-ի լծորդ ի-ի, օր.՝

ԼՅԱԿՈՒՄ-ԼԻԿԱԿՏԻՆ, ՃՈՒՐ-ՃԻ/ՂՐԾԻՐԻԿ: Համաժամանակյա կտրվածքում

քմային ձայնավորները գործառում են նաև փոխառյալ բառերում, օր. շմբանթ, դօշակ: Կապանի տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքների բաղաձայնական համակարգը համաժամանակյա կտրվածքում եռաստիճան է: Բացակայում է ֆ-ն, սակայն երիտասարդ սերունդը այն գործածում է: Բաղաձայնական համակարգի հիմնական տարբերությունը քմային բաղաձայնների առկայությունն է, որոնք հանդես են գալիս քմային ձայնավորներից առաջ՝ բառասկզբում և բառամիջում, երբեմն նաև բառավերջում՝ **ԼԱՐՈՒՆՔ**,

ՃԱՄՆԷՂԳ: Բառասկզբում ձայնեղները առկա են հիմնականում ուշ և նորագույն շրջանների գրական և օտար փոխառություններում՝ **բէյին, դիլիմ, քանրգ** և այլն: Համաժամանակյա մոտեցմամբ բառասկզբը բացառված դիրք է միայն **ր** ձայնորդի համար, քանի որ **ղ-ն** և **ռ-ն** ևս սկսել են գործառել այս դիրքում՝ **ղըրաղ, ռոլ** և այլն: Հպական և կիսաշփական բաղաձայնները երբեմն ձևավորում են հնչյոթային հակադրության զույգեր՝ **գօլ-կօլ** «վզի վերին մաս»-**քօլ** «1. վայրի թուփ, 2. անտառ», **զալ** «զառ»-**սալ**, որոնք հակադրվում են ձայնեղություն-խլություն, շնչեղություն-ոչ շնչեղություն հատկանիշներով: Ձայնեղները գործառում են բառամիջում և բառավերջում հիմնականում **մ** և **ն** ձայնորդներից հետո, ինչպես և միջձայնավորային դիրքում, իսկ **ր-ից** և **ռ-ից** հետո առկա են խուլեր և շնչեղ խուլեր: Ներկայումս լայն տարածում ունեն Կապանի տարածաշրջանի **ՈՒՄ** ճյուղի խոսվածքներին բնորոշ հնչյունական և հնչյունափոխական իրողությունները: Երկրորդ ենթագլուխը

(ՏԱՐԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԱ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ) ՔՆՆՈՒԹՈՒՆ) նվիրված է խոսվածքների ձայնավորային ենթահամակարգերի պատմական քննությանը, դրանց կրած համակարգային և ոչ համակարգային փոփոխություններին: Այս տարածաշրջանի խոսվածքներում տարածամանակյա հայեցակետով ձայնավորների հնչյունական փոփոխությունները ստեղծել են լծորդական շարքեր՝ փափուկ և կոշտ լծորդներով՝ պայմանավորված շեշտադրությամբ, ձայնավորների ներդաշնակությամբ, Աճառյանի օրենքի և ձայնավորների դիրքային բաշխվածության երկրորդ օրենքի գործառությամբ: Առաջնալեզվային **ա**-ն, **օ**-ն, **ու**-ն, որոնք Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում լայն կիրառություն ունեն, ձևավորվել են նաև Աճառյանի օրենքի գործառությամբ: Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորներում վերջընթեր շեշտի գործառությունը նախորդել է վերջնավանկայինին: Վերջընթեր շեշտադրությունը նպաստել է հնչյունափոխական որոշ իրողությունների առաջացմանը: Շեշտահաջորդ վանկում՝ անշեշտ դիրքում, ձայնավորը և՛ պահպանվում է, և՛ հնչյունափոխվում: Վերջընթեր շեշտի գործառությամբ պայմանավորված՝ բարբառային տարբերակներում նախալեզվից սերող շեշտահաջորդ հնչյունը պահպանվել է՝ **վէ՛սկէն** (Դ.Բ., Աղ. Տ.)// **վը՛/ը սկըռ/վօ՛սկուռ** (Եղ., Կղ., Ն. Հ., Ս.)// **վէ՛/ըսկէն** (*ost-

ko-r(o)) [ՀԲԱ, 2010, էջ 88], **ծօնզնը** (Աղ., Դ.Բ., Տ.)//**ծօնզուն** (*g'onwi //g'onwi) [Աճառյան Հ., ՀԱԲ, հ. Բ, 1973, էջ 473], **սօնզընը** (Աղ., Դ.Բ., Տ.)//**սօնզուն** (*spongos) [ՀԱԲ, հ. Դ, 1979, էջ 250] և այլն, որոնք համարվում են հնաբանություններ: Շեշտահաջորդ դիրքում **ու**-ն մնում է անփոփոխ՝ **այգուց> է'քուց**, իսկ **ո**-ն դառնում է **ու**՝ **ախոռ>ա'խուռ** և այլն: Խնդրո առարկա խոսվածքներում գրաբարյան երկբարբառները պարզեցվել են: Ոչ ձայնեղների մոտ **ոյ>ռլ** և **եւ//իւ>ռլ** անցումները ձևավորվել են նախ՝ պարզեցմամբ, ապա՝ քմայնացմամբ՝ **ոյ>ու>ռլ** և **եւ//իւ>ու>ռլ** **քոյր>քուր** (Աղ., Դ.Բ., Տ.)//քուր, **հարեւր//հարիւր>հարուր**: Այս երկբարբառների պարզեցումն առհասարակ ընթացել է կա՛մ շրթնային բաղադրիչի գերակայությամբ, կա՛մ բարձրացման փոփոխությամբ: Շեշտից առաջ գտնվող ձայնավորները սղվում են և բառասկզբում որոշ բառաձևերում վերածվում են **ը**-ի, քանի որ անշեշտ վիճակը թույլ դիրք է ձայնավորների համար [Степанов Ю. С., Основы языкознания, М., 1966, с. 11], օր.՝ **աւելուկ>վի'ռլ'ռլ** կ, ժողովուրդ>ժըղո՛վուրթ: Կապանի

տարածաշրջանի խոսվածքներում շեշտակիր ձայնավորները ոչ ձայնեղ բաղաձայններից և **մ, ն, ո, ր, լ** ձայնորդներից հետո օրինաչափորեն դարձել են

հետընթաց և ավելի ստորին արտաբերության հնչյուններ՝ **ա, է, ը, օ**, այսինքն՝

գործել է ձայնավորների դիրքային բաշխվածության երկրորդ օրենքը [ՀԲԱ, 2010, էջ 75]: Այս օրենքը առաջացրել է **է(ե), ի, ու** ձայնավորների որակային փոփոխություններ՝ **է(ե)>է'//ը'//ը, ի>է'//է'//ը'//ը, ու>օ'//օ**, այսպես՝ **ա/ա'**

ա'/ա'նջուկ, ը'//է' խը/ըը/խէը, օ/օ' թօ/օք, ու>օ'//օ' կուրծ(ք)>կօ/օրծ:

Քննարկվող դիրքում **ի**-ն, հետընթացություն և ստորին արտաբերություն ստանալով, վերածվում է **է-ի, է-ի, ը-ի** և **ը-ի**, օր.՝ **պինդ>պէնդ**(Աղ., Դ.Բ., Տ.)//

պէ/ընդ, ընդ որում **ը**-ով տարբերակները հատուկ են (**Լի**)Ս ճյուղի բարբառային

միավորներին, իսկ **է**-ով ձևերը Դ.Բ., Աղ., Տ. խոսվածքներին: Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում Աճառյանի օրենքը օրինաչափորեն գործառնում է՝ տարածվելով գրեթե բոլոր ձայնավորների վրա՝ **բարուր> պա'րուր, գոգ>լ'օք, դուրս>տուս**: Հնչյունական այս օրենքը զարգացել է **ա> ա'>է** հաջորդ փուլով, որը, սակայն, չի գործում Դ. Բ., Աղ., Տ. խոսվածքներում՝ **դանակ>տանակ** (Աղ., Դ.Բ., Տ.)//տէ՛նակ և այլն: Այս օրենքը լայն կիրառություն է ստացել, որի համաբանությամբ էլ **ա**-ն քմայնացել է շփական **ժ**-ից և մասամբ **զ**-ից հետո՝ **ժանա՛նճ, զան'րթռլ**(Աղ., Դ.Բ., Տ.)//զէ՛րթռլ, պարզ և շնչեղ խուլերից հետո՝ **հա՛զ, ք/քանդէ/իլ, լի-ից** հետո՝ **լի՛նվ** և այլն: Կապանի

բարբառային միավորներին հատուկ է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, որով բացատրվում են հնչյունափոխական մի շարք երևույթներ: Իբրև առնմանական երևույթ՝ ձայնավորների ներդաշնակությունը լինում է **մասնակի՝** արին>ւրիւն, **լրիվ** կամ **ամբողջական՝** երեկոյ>ուրուգիւն, **առաջընթաց՝** գերանդի>գւնրանդիւն, **հետընթաց՝** կուրկուտ, ճը/ուղուպուր, շրթնային ձայնավորների առնմանությամբ՝ **շրթնային՝** գրոյց>գուրուց, քմային ձայնավորի ներդաշնակությամբ՝ **քմային՝** կւնրթօղ և այլն: Ձայնավորների ներդաշնակությունը ներկայումս էլ գործում է բառակազմության, հոլովման և խոնարհման ժամանակ, օր.՝ լւմվօթիւն, ճիւրան, քիւնիւմ ւ և

այլն: Ձայնավորների համակարգային փոփոխությունները բացատրվում են ձայնավորների՝ բաց արտասանությունից փակին ձգտելու, հակառակ շարժման հատկանիշներով, շեշտի գործառությամբ, մի շարք հնչյունական օրենքներով և հնչյունափոխական երևույթներով: Նշվածներից Աճառյանի օրենքը, ընդհանրություն ու լայն կիրառություն ունենալով, հավանաբար ծագել է ոչ թե Վանի բարբառում, որում ավելի թույլ է արտահայտված և ուշ է գործել, այլ Սյունիք-Արցախի բարբառային միավորներում [Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները, Համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն, Ե., 2009, էջ 90]: ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՉ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱԺՆՈՒՄ ԶՆՆՈՒՅԱՆ ԵՆՔ ԱՌԵԼ ԱՅՆ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՂԵԱՔԵՐԸ, որոնք ընդհանուր օրինաչափությունից շեղումներ են, հայերենի տարբեր շրջափուլերի մնացուկներ՝ ընդմիջարկված մեկ այլ հնչյունական իրողությամբ, կամ ներթափանցումներ են օտար լեզուներից: Բարբառային **ա/ւմ/ւ** լծորդական շարքը առկա է գրաբարյան որոշ ձայնավորների դիմաց

հնչյունական տարբեր դիրքերում: Բարբառային **ա//ւմ**-ն համապատասխանում է գրաբարյան **է-ին**, որը տեղի է ունեցել, «երբ ավելի նեղ բացվածքի ձայնավորներին փոխարինելու են գալիս ավելի լայն բացվածքի ձայնավորներ» [Մուրադյան Հ.Դ., նշվ. աշխ., 1982, էջ 120], ինչպես՝ **առնէտ**>ըռնատ, **գոմէշ**>կումմշ, **թէթմ**, **մէշկ** (Կպ., Արծ., Գ., Խ.)//**մաշկ** (Եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.): Ինչպես իրավամբ նշել է Մ. Աղաբեկյանը, այս բառերի «սկզբնաձևերը նախապես ունեցել են **ա** ձայնավոր» [ՀԲԱ, 2010, էջ 103]: Մասնավոր իրողությունները բացատրվում են տարբեր հնչյունափոխությամբ և հնչյունական օրենքներով: **Ա**-ի շրթնայնացումը Կապանի խոսվածքներին բնորոշ չէ, սակայն մասնավոր օրինակներում **ա**-ն դարձել է **օ**, ապա՝ **ու** կամ վերածվել նրանց քմային տարբերակների, օր.՝ գդալ>քը/իթօլ: Տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքներում գրանցել ենք **ե>ի** (**իրէս**, **թիլ**), **ե>ա**(**եղբայր**>ախպէր, **երաշտ**>արաշտ) փոփոխությունները: **Ե>ա** անցումը առկա է այն բառերում, որոնք «բարբառային հին գոյացություններ են՝ առաջացած դեռևս նախապատմական շրջանում» [Մուրադյան Հ., նշվ. աշխ., 1982, էջ 127], և որոնց «երկրորդ վանկի

վանկարարը ա կամ այ է» [Մուրադյան Հ., Կաքավաբերդի բարբառը, Ե., 1967, էջ 30], հետևաբար սրանցում գործում է հետընթաց առնմանություն: **Ը** ծայնավորով ավանդված բառերում նկատելի է բազմազանություն, ինչպես՝ ընդունել<**ը/ունթունել** (**ը>ու** անցումը բացատրվում է շրթնային լիակատար ներդաշնակությամբ), ընկեր<**հընգեր**, ընտրել<**հընդրել** (**հ**-ի հավելմամբ **ը**-ն անփոփոխ է): Բառասկզբի **ո**-ն կրում է մի շարք փոփոխություններ. **ո>հու՝ հո՛վ** (Դ.Բ.)//**հո՛ւ** (Տ.,Աղ.,Շշ.) //**հո՛ւ(վ)**, **ո>վէ/է** կամ **վը/ը՛վէ** (Աղ.,Դ.Բ.,Տ.)//**վէ/ը** (Արծ.,Կպ.,Շ.,Ծ.,Ագ.,Ուժ.)//**վը** (Եղ.,Կղ.,Ա.,Ն.Հ.) և **ո>ի//ը//ն**՝ **որբևայրի**>

իփիվերի//ըրփըվերի//նրփիվերի, **ո>ա՝ որոճ**>ա՛րօ/ուճ (շրթնային հնչյունների տարնմանում): Շեշտված և անշեշտ դիրքում **ո**-ն դառնում է **ա//ւն(խոռվ)**>խըռավ, **կով**>կավ, **պէհա/ւնվ** «բահով»), իսկ **-ուր** ածանցով բառերում՝ **է՝ ալետոր**>հիլի՛վեր: Ձայնավորների կրած ոչ համակարգային փոփոխությունները

թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանք պայմանավորված են հնչյունական որևէ օրենքի գերակայությամբ կամ դադարով. ոչ ծայնեղներից հետո ծայնավորների հետընթաց արտաբերության օրենքը, նաև հետնալեզվայինների կոշտ լծորդների առկայությունը հաջորդել են աճառյանական օրենքին, որոնց դադարի փուլում մուտք են գործել ոչ միայն փոխառությունները, այլև ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվող հնչյունափոխական երևույթները: Այդպիսի երևույթները լայն տարածում չեն ստացել և սահմանափակվել են կարճատև գործառությամբ: **ԲԱՂԱՋԱՅՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ** ենթազլխում ներառել ենք բաղաձայնների պատմական փոփոխությունները: Այս տարածաշրջանը կարևորվում է ոչ միայն ծայնեղ-խուլ տեղաշարժով, այլև խուլերի անփոփոխությամբ՝ **կա/ա**րաք, **պա/ա**տ, **տո/օ**ն և այլն: Կապանի

տարածաշրջանի բարբառային միավորներում բառասկզբի ծայնեղների համակարգային փոփոխությունները պայմանավորված են խլացմամբ, այսպես՝ **բոյն**>պոն, **գալ**>կան, **դառնալ**>տաննա (Աղ.,Դ.Բ.,Տ.)//տըռնալ, **ծու**>ծու (Ծ.,Շ.)//ծոն, **ջուր**>ճոն: Բառամիջում և բառավերջում **մ** և **ն** ծայնորդներից հետո, քննարկվող ծայնեղները անփոփոխ են՝ բացառությամբ զուգահեռ գործառվող **զ//գ**-ի, ինչպես՝ **զամբոն**, **կանգամ** (Աղ.,Դ.Բ.,Տ.)//**կէնգ ամտ**, **ժանանգ**, **գամրանդոն** և այլն: Նույն դիրքում այլ հնչյունների հաջորդելիս կանոնական է ծայնեղի դիմաց շնչեղ խուլի առկայությունը. **բ>փ՝ լիբ**>լըրփ,

գ>ք//ք՝ ագի>հանքոն, **դ>թ՝ կարդալ**>կանրթի/էլ, **ծ>ց՝ բարծ**>պարց (Աղ.,Դ.Բ., Տ.) //պերց, **ջ>ջ՝ առաջ**>առաջ և այլն: Հպական և կիսաշփական ծայնեղների ոչ համակարգային փոփոխությունները բացատրվում են հնչյունական մի շարք օրենքների գործառությամբ: Բառասկզբում նշված հնչյունները, բացի **գ**-ից,

անփոփոխ են տարաբնույթ փոխառություններում՝ **բարբադ**, **գօռ**, **դըծօխկ**, **ջէջս** և այլն: Սակայն փոխառյալ որոշ բառեր, ենթարկվելով խնդրո առարկա խոսվածքներին հատուկ հնչյունական օրենքներին, գործածական են նաև ձայնեղների խլացմամբ՝ **բիծիշկ/պիծիշկ**, **գազէթ/կազէթ** և այլն: Ձայնեղ հպականների և կիսաշփականների շնչեղ խլացումը կանոնական է բառամիջում և բառավերջում, բայց ոչ բառասկզբում՝ **գիշեր**>քըշեր, **դադարել**>թիթերել և այլն: Հպական և կիսաշփական խուլերը անհնչյունափոխ են հիմնականում բառասկզբում, իսկ շնչեղ խուլերը՝ գրեթե բոլոր դիրքերում, այսպես՝ **պանէր**, **կնապոտ**, **ճըհրանք**, **փըթապէ**, **քէ/ըթ** և այլն: Խուլերը ձայնեղանում են

տարբեր դարաշրջաններում կատարված գրական-կրոնական և օտարլեզվյան փոխառություններում՝ բացառությամբ ռուսերեն, երբեմն էլ բնիկ բառերում՝ **կիրակի**>գի/ըրս գի//գի իրս գի, **պարսէտ**(պիւ.)>բարստո/դ, **ածուխ**>

ա/ւ նծուղն/ա/ւ նծըղ(նը)/ա/ւ նծօղնը, նաև՝ **կապէկ**, բայց՝ **ափտէկ** և այլն: Ձայնեղացումը բառամիջից տարածվել է դեպի բառավերջ՝ իբրև ձայնեղների խլացման հակազդող երևույթ: Խուլերը շնչեղանում են մեկ այլ շնչեղի առնմանությամբ՝ **փետուր**>թէփուտ և այլն: Խուլ և շնչեղ խուլ բարդ հնչյունները պարզեցվում են՝ **կոճկել**>կօժկել//կօշկել (**ճ**>**ժ**//**շ**), սակայն առկա է նաև հակառակ երևույթը՝ **վաթսուն**>վաժ/ցուն: Շփական խուլերի և ձայնորդների մոտ **ք**-ն գրկվում է շնչեղությունից՝ **խօսք**>խօ/օսկ: Շնչեղ խուլերը կորցնում են շնչեղությունը (**թմրի**>տիմբիրել, **քաղցր**>քախճըր), երբեմն էլ՝ ձայնեղանում:

Շփականները, բացառությամբ **վ**-ի և **հ**-ի, ստեղծելով ձայնեղ-խուլ հակադրությունը, դիրքային սահմանափակություն չունեն՝ **սամիթ**>սամէթ, **շերեփ**>շիրէփ, **ողողել**>ղօղել և այլն: Շփական հնչյունների ոչ կանոնական փոփոխությունները հատկանշվում են հնչյունական տարբեր օրենքների գործառությամբ: Բարբառային **վ**-ն «արտահայտվում էր **վ**, **ւ**, **ու** տառերով» [Մուրադյան Հ. Դ., նշվ. աշխ., 1982, էջ 257], որոնք գործածվել են հնչյունական տարբեր դիրքերում: **Ֆ**-ի բաց վանդակը, ինչպես կարծում են, լրացվում է **խ**-ով, որը համապատասխանում է **աւ** երկբարբառի ձայնորդ բաղադրիչին՝ **աւծ**>օխծ: Բարբառային սակավ բառերում գրաբարյան **դ**-ն արտահայտվում է իր փափուկ տարբերակով՝ **լ**-ով, օր.՝ **անաղի**>նալի: Հաջորդող ձայնեղի խլացումը նպաստում է նաև **դ**-ի խլացմանը՝ **աղբիւր**>նալբուր: Այս փոփոխությունը պայմանավորված է խուլ բաղաձայնի զուգորդությամբ՝ **աղտ**>լէխտ, **բողկ**>պէխկ: Բարբառային **գ**-ն առաջացել է **ս**-ի ձայնեղացմամբ՝ **սահման**>զահման: Ձայնորդները, բացի բառասկզբի **ր**-ից և **յ**-ից, համաժամանակյա կտրվածքով հանդիպում ենք բոլոր բառադիրքերում, օր.՝ **ծը/ը մա/ա կ**, **մը/ը ծ/մ է ծ**,

արկանք, ու/ըհան և այլն: Բառասկզբի գրաբարյան յ-ով ավանդված ձևերում գործում է յ>հ պատմական հնչյունափոխությունը (յուշ>հիւշ), իսկ քմային ծայնավորների առկայությամբ լ-ն քմայնանում է՝ **լայնանալ**>լիւննալ:

Ձայնորդների ոչ համակարգային փոփոխությունները սակավ են. **ն>մ՝ անուն**>ա/ւանում//ա/ւանըմը, **մ>ն՝ ամբար**>ամ/նբար, **ր>ռ՞//ռ՝ օրհնել**>օռ՞նել/օռ՞նել:

Կապանի խոսվածքներում բաղաձայնները հիմնականում ընդհանրական հնչյունափոխություններ են կրում: **ՓՈԽԱԶԴԵՑԱԿԱՆ**

ՀԼՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ ենթազվխում անդրադարձել ենք հնչյունների **անկմանը** (շուրջ>շօ/օռ, **լինել**>(հ)նէ/իլ), **հավելմանը** (ալետր>հիլիվեր,

համարել> հըմբարէլ), **կրկնությանը** (թըշալ, վէցէքան), **դրափոխությանը** (դգալ>քըլիթօլ, **դատարկ**>տմրտմկ (Աղ.,Դ.Բ.,Տ.)//տէր/ոտակ):

Հնչյունափոխական այս երևույթները, նաև պարզ հնչյունի բարդացումը և բարդի տարրալուծումը, պայմանավորված լեզվի զարգացման պատմական ընթացքով, սերում են գրաբարյան և հետգրաբարյան շրջաններից և արդեն միջնադարում՝ XI-XVI դարերում, լայն կիրառություն ունեին [Մուրադյան Հ.Դ., նշվ. աշխ., 1982, էջ 339]:

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ գլուխը բաղկացած է երեք ենթազվխից՝ **ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ,** **ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ,** **ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ:**

Յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշարը կամ բառային կազմն ամբողջությամբ ընդգրկում է հնդեվրոպական և անհայտ ծագում ունեցող բառերի, փոխառությունների և զուտ բարբառային բառաշերտեր: Խոսվածքների բառային կազմում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում այն բառերը, որոնք ձևավորում են բարբառային բառաշերտը, որը հարուստ է տվյալ հանրույթի կենցաղը, բնական միջավայրը, առօրյան, զբաղմունքն ու սովորույթները արտահայտող բառ-հասկացություններով: Այս բառաշերտը ձևավորում են հետևյալ ենթաշերտերը. ա)գրաբարյան կամ համահայերենյան բառերի բարբառային հիմքից կազմված ձևեր, որոնց գրական տարբերակը բացակայում է՝ **հափռէլ, ճըղմաղէնք,** բ) բարբառային այնպիսի բառեր, որոնք համապատասխանում են գրական ձևերին՝ **ըրխակալ, ըլկըհէլունք,** գ)զուտ բարբառային բառեր, որոնք գրաբարում չեն արձանագրվել՝ **խըռէգ տալ, ծընէփուկ:** Փոխառյալ բառաշերտում տարբերակվում են վաղ շրջանի մի շարք լեզուներից (**ասորերեն, ասուրերեն, արաբերեն, եբրայական, թուրք-թաթարական, իրանյան (պարսկերեն և պահլավերեն), լատիներեն, ուրարտերեն (խալդերեն), կովկասյան, հունարեն, միջերկրական, նոր եվրոպական, վրացերեն, փոքրասիական**) և ուշ ժամանակաշրջանի արևելյան, մասնավորապես թյուրքական (թուրքերեն, ադրբեջաներեն) լեզուներից, արաբերենից, պարսկերենից կատարված փոխառություններ՝ մոտ 1300 բառ, և ռուսերենից անցած փոխառություններ: Վերոնշյալ փոխառությունների բնույթը

հիմնականում պայմանավորված է շփման ու հաղորդակցման, առևտրային, կենցաղային փոխհարաբերություններով, իսկ **ռուսերենից** փոխառվածները կապված են նաև մշակույթի և գիտատեխնիկական նվաճումների հետ: Առկա են միջնորդավորված, անմիջական և գրական փոխառություններ: Հետազոտության առարկա խոսվածքների բառապաշարը կազմում են մոտ երեքից չորս հազար ընդհանուր հայերենյան, բարբառային ու փոխառյալ բառեր, որոնց մի մասը փոփոխվում է, համարվում և փոխարինվում նոր բառ-միավորներով: Տարածաշրջանի խոսվածքներում տեղի են ունեցել բաղիմաստի նեղացում և ընդլայնում: Բազմիմաստությունը հաճախ պայմանավորված է բարբառային տարբերակի տարբեր ծագմամբ: Խոսվածքներում բառաբարդումը և բառաձանցումն ընդհանրական են: Գործառում են և՛ համադրական, և՛ հարադրական բարդություններ՝ **պլըլլա՛րմռւր, ճօկ-ճօկ:** Կապանի խոսվածքներում կենսունակ են **ան-, չ-** նախաձանցները, **-ական, -կան, -անէ(զ), -ա/անց, ու/ռւն, -օ/օտ, -ռւշ, -ու/ռւտ, - օ/օրթ,- ուց, -ք/-կ,- օ/օթու/ռւն, - օ/օդ, -օնք** և այլ վերջաձանցներ, իսկ փոխառյալներից՝ **բէ-, -ջի, -միշ, -իզմ** և այլ բառակազմական ձևույթներ:

Երրորդ գլուխը ներառում է տասը ենթագլուխ՝ **ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ, ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ, ԹՎԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ, ԴԵՐԱՆՈՒՆ, ԲԱՅ, ՄԱԿԱՅ, ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ, ԿԱՊ, ՇԱՂԿԱՊ, ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ:** Գոյականները փոփոխություն են դրսևորում հիմնականում հոգնակիի կազմություններում և հոլովման համակարգում: Հոգնակիության իմաստը արտահայտվում է հետևյալ մասնիկներով՝ **-էր, -նէր, -էք՝ք, -էրք՝ք, -իք, -ք, -ա(ն)ք //-ան(ն)ք, -արանք, -օտ //-օտ// -ուտ// -ռւտ, -ունք//-ուք, -օտանք//-օտէնք//-օտէք.** այսպես՝ **հընգէրու(ն)ք, հըղըցէ(ր)ք, փըսէք/փըսօտանք:** Բառերի մեծ մասը գրական լեզվի ազդեցությամբ հոգնակի է կազմում **-էր** և **-նէր** մասնիկներով, ուստի տարածաշրջանի խոսվածքներում **-նի** հոգնակետը դադարել է գործելուց: Խնդրո առարկա խոսվածքներում կան արդի հայերենի յոթ հոլովները: Ձևով նույնանում են ուղղականը և հայցականը, սեռականը և տրականը. վերջիններս ունեն **ի/է, ու/ռւ, ան, ա, վա, օր, էր, ց** հոլովիչները: Բացառական հոլովը կազմվում է Սյունիք-Արցախի խոսվածքներին բնորոշ երկու՝ համադրական և վերլուծական ձևերով՝ համապատասխանաբար **ա(ն)//ան(ն)** ձևությամբ, **անա** և **նէ/ըստա** բառ-մասնիկներով, որոնք ավելանում են սեռական հոլովաձևին, ընդ որում առաջինը կիրառվում է և՛ իրանիշ, և՛ անձնանիշ գոյականների հետ, իսկ երկրորդը՝ ավելի շատ անձնանիշների (**սարան, կրակէն անա/նէ/ըստա, ախպուրը անա/նէ/ըստա**): Գործիական

և ներգոյական հոլովները ունեն բացառականի կազմության կաղապարը: Գործիականը ձևավորվում է **-ա/անվ** վերջավորությամբ և **անավ//աննավ** ու **նէ/ըստավ** մասնիկներով, ներգոյականը՝ **-ում-ով**, նրա իմաստը՝ սեռական

հոլովի և մաչ (Եղ., Կղ., Ն. Հ., Ս.)//մէչ կապով, նաև անա և նէ/ըստա մասնիկների ներգոյական հոլովաձևերով: Խոսվածքներին բնորոշ է ութ հոլովում՝ ի//է, ու//նւ, ա(ն), վա, օր, ա, ց: Բարբառային տարածաշրջանին հատուկ հոլովական ձևերին զուգահեռ առաջացել են ի//է հոլովման պատկանող տարբերակներ՝ փորձելով դառնալ ընդհանրական: Խոսվածքներին հատուկ են որոշյալ -ը և -ն, ստացական -ս, -տ/թ, -ն, դիմորոշ և ցուցական -ս, -տ/թ հոդերը: Բառերը, բացառությամբ վա հոլովման պատկանողների, կարող են որոշիչ հոդ ստանալ ոչ միայն ուղղական, այլև թեք հոլովաձևերում: Անորոշ առումը արտահայտվում է գրոյական վերջավորությամբ կամ մի/մը(ն) անորոշ հոդով, որը նախադասվում է գոյականին: Ածականի բաղդատական աստիճանի կազմությունը տարբեր է. ա) ածականի ուղիղ ձևով և համեմատելի առարկայի բացառականով՝ «Մէ/ըր հաղուղը ծէ/ըրանան համօ յա», բ) համեմատվող

հատկանիշի հակադրությամբ՝ «էս շօրը թանգն յա, էն՝ քօյ/հնան», գ) քանց, քանց/ս թան շարկապնեղով և համեմատվող առարկայի հայցականով՝ «Քուրը նախշուտ ա, քանց թան կընէգը»: Իմաստի սաստկացման նպատակով կիրառվում է ավելի/է/ըվելի բառը: Գերադրականն ունի կազմության երկու եղանակ՝ համադրական և վերլուծական: Համադրականը ձևավորվում է ա/ըմէնա ածանցով՝ ա/ըմէնակումի, իսկ վերլուծականը՝ առանձին բառերի հարադրությամբ և կրկնությամբ, օր.՝ ա/ըմէնան հաստ, սաղան խըլունք, լօխան լըղար (Աղ., Դ.Բ., Ս.), շատ լէն, լանփ լանվ, կէծ-կէծ: Խոսվածքներում թվականներն ընդհանրական են, իսկ տարբերությունները՝ հնչյունական՝ օթ, ըոռչի(ն), օխտէքան, հէնգ/գ-հէնգ/գ, չօրսան մի/ընը: Գործառվում են նաև արդի հայերենի դերանվան տեսակները. անծնական՝ յէ/ըս, տու, նա//էն, ինքը, մէք (Աղ., Դ.Բ., Ս.)//մուք (Կպ., Արծ., Գ., Խ., Ուծ., Վ.)//մը/ըք (Շ., Ծ., Ն. Հ., Ս., Կղ., Եղ.), տուք, ընդրան(ն)ք, ձըրան(ն)ք, ցուցական՝ էս, ըտրանք/տ/դուքեր, (ըն)դի, էսքան, ընդըղ և այլն, հարցահարաբերական՝ հո՞ւ(վ), հի՞նչ, հօ՞ր, վը՞/ը/ր/վէ՞/էր (Աղ., Դ.Բ., Ս.), շտը՞ղ, խէ՞, քա՞նի/է, հի՞բ և այլն, փոխադարձ՝

մընըմընի/է(ն), ձըրըր, որոշյալ՝ ամէն//ա/օման//ըմէն (հինչ), հուշկա, փոխառյալ՝ լօխ//սաղ, թամնոգ, բնո թնո և այլն, անորոշ՝ մի/ընը, մինուքը, ու/օրիշ, էս(հ)ինչ, մի/մը(ն) քանի/է, մըկա, էլ//ալ, փոխառյալ՝ փըլան, փըլանքան և այլն, ժխտական՝ վօչ//վէ/ըչ//վըշ մի/ը(նը), վէ/ըչինչ, նաև խոսվածքներին բնորոշ ստացականը՝ իմը-իմու(ն)ք(ը), քունը-քունու(ն)ք(ը), մէ/ըրը-մէ/ըրու(ն)ք(ը), ծէ/ըրը-ծէ/ըրու(ն)ք(ը): Խոսվածքներում գործառում

են արդի հայերենի բայական համակարգի քերականական կարգերը: Բայի հիմքակազմությամբ, սոսկական, կրավորական (վ), պատճառական ((ը)ցըն),

բազմապատկական (**օտ, օր**) ածանցների առկայությամբ, անորոշի (**-ալ, -է/իլ**), վաղակատարի (**-ա/ւ/ւլ**), հարակատարի (**-ա/ւ/ւծ**), ենթակայականի (**-օ/օդ**), ժխտականի (**-է/ի, -ա**) վերջավորություններով հետազոտվող խոսվածքները միավորվում են, իսկ տարբերակվում են անկատար և ապառնի դերբայների կազմությամբ: Անկատար դերբայը տարածաշրջանի բարբառային միավորներում ունի երկու վերջավորություն՝ **-ու/ւլ մ** և **-իս**, որոնցից առաջինը բնորոշ է **ՈՒՄ** ճյուղին պատկանող, իսկ երկրորդը՝ **(ԼԻ)Ս** ճյուղի ազդեցությունը կրող խոսվածքներին, այսպես՝ **խօսում, խըսիս**: **Իս** վերջավորությամբ դերբայը **ՈՒՄ** ճյուղի խոսվածքներում ընդունում են որպես անկատար II կամ համակատար՝ **պիրէ/իլիս**: **ՈՒՄ** ճյուղի խոսվածքներում ապառնի դերբայը գործածվում է **-ու/-ւլ** վերջավորությամբ՝ (**նըստէլու**), **(ԼԻ)Ս** ճյուղի բարբառային միավորներում՝ **-ական (նըստըլական)**: Խոսվածքներում բայն ունի հինգ եղանակ՝ համադրական և վերլուծական ժամանակաձևերով, որոնք իմաստային արտահայտմամբ և կադապարով ևս տարբերակվում են: Օժանդակ բայն ունի ներկա ժամանակի հետևյալ պատկերը. խոսվածքների մեծ մասում՝ **ըմ, ըս, ա/ւ/ւ, ըք, ըք, ըն**, իսկ Շ.-ի, ՇՁ.-ի, Ծ.-ի և Ճ.-ի խոսվածքներում՝ **իմ, իս, ա/ւ/ւ, իք, իք, ին**, Աղվանու, Դավիթ Բեկի, Տանձավերի խոսվածքներում՝ **էմ, էս, ա/ւ/ւ, է(ն)ք, էք, էն**: **Անկատար դերբայ + օժանդակ բայ** կադապարով ձևավորվում է անկատար ներկա ժամանակաձևը, որով և խոսվածքները բաժանվում են **ՈՒՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի՝ **օտում ըմ** (Կպ., Գ., Խ., Արծ.) // **էմ** (Աղ., Դ.Բ., Տ.) // **իմ** (Շ., ՇՁ., Ծ., Ճ.), **օտիս ըմ** (Եղ., Կղ., Ն.Շ., Ս.): Անցյալի կազմության ժամանակ տարածաշրջանի խոսվածքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինին դասվում են այն խոսվածքները, որոնցում անցյալի ժամանակաձևերը ձևավորվում են դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի դիմաթվային ձևերով: Այս խմբի մեջ մտնում են **ՈՒՄ** ճյուղի Դավիթ Բեկի, Աղվանու և Տանձավերի խոսվածքները, որոնցում էական բայն ունի **ի, իր, էր, ի(ն)ք, իք, ին** հնչյունափոխված ձևերը, ինչպես և **(ԼԻ)Ս** ճյուղի խոսվածքները, որոնցում առկա են նույն ձևերը, բացառությամբ եզակի երրորդ դեմքի՝ **ա/ւ/ւր** և հոգնակի առաջին ու երկրորդ դիմաձևերի, երբ **ք**-ն նաև քմայնանում է՝ **իք/ ք**, օր.՝ **նըստում ի/իր/էր/ի(ն)ք/իք/ ին** (Դ.Բ., Աղ., Տ.) և **նըստիս ի/իր/ար/իք/ ք/ին** (Եղ., Կղ., Ն.Շ., Ս.): Այս խոսվածքներում անցյալի վերլուծական մյուս ժամանակաձևերը կազմվում են նույն սկզբունքով: Երկրորդ խմբի խոսվածքներում անցյալ ժամանակը արտահայտվում է ներկայի և **լի(ն)** բառմասնիկի հարադրությամբ, ընդ որում դիմաթվային գաղափարը փոխանցվում է օժանդակ բայի ներկա խոնարհաձևերի միջոցով՝ **կօնում** (Շ., Ծ.) // **կէնում** (Ագ., Արծ., Գ., Կպ.) **ըս լի(ն), տըսած ըն լի(ն), հընդդէլու վ/ըք լի(ն)**: Այս կազմությունը բնորոշ է Կապանի խոսվածքների մեծամասնությանը: Եղ.-ում, Կ.-ում, Ն.Շ.-ում և Ս.-ում նմանատիպ կառույցներն ընկալվում են նախ՝ որպես բաղադրյալ ժամանակաձևեր, հետո միայն՝ պարզ, քանի որ այդ խոսվածքներում

լի(**լ**) բառ-մասնիկը հարադրվում է նաև դերբային, օր.՝ **ըսիս** **լի**(**լ**), **ըսիս ըմ**
լի(**լ**): Այս խոսվածքներում **ի**, **իր**, **ար**, **իք/ք**, **իք/ք**, **ին** խոնարհանքները այժմ
 պահպանվել են միայն տարեցների շրջանում: Կապանի տարածաշրջանի
 բարբառային այն միավորները, որոնցում օժանդակ բայի անցյալի ձևերը
 բացակայում են, չունեն ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների
 անցյալի առանձին կազմություն: Ըղձականի և ենթադրականի՝ քննարկվող
 ժամանակաձևերի իմաստը արտահայտվում է սահմանական եղանակի անցյալ
 ապառնիի միջոցով, իսկ հարկադրական եղանակի դեպքում նույն
 ժամանակաձևին նախորդում է **պի/ըտի/բիդի/բեդմա** մասնիկը: Անցյալ
 կատարյալի արտահայտմամբ ևս խոսվածքները տարբերվում են: Անցյալ
 կատարյալը կազմվում է վաղակատար դերբայի և օժանդակ բայի ներկայի
 հարադրությամբ **ՈՒՄ** ճյուղի բարբառային միավորների մեծ մասում, իսկ (**ԼԻ**)Ս
 ճյուղին պատկանող խոսվածքները զուգահեռ գործածում են անցյալ կատարյալի
 համադրական ձև: **Է/ի** և **ա/ւ** խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալն
 ունի ցոյական հիմք և **է**, **էր**,-, **էք/ք**, **էք/ք**, **էն** դիմաթվային ցուցիչներ,
 սոսկաժանցավոր բայերի եզակի երրորդ դեմքում **-ալ** վեջավորություն, իսկ **ն**, **չ**
 սոսկաժանցավորների՝ նաև առանց ցոյական հիմքի և ածանցի գործածություն՝
հըռացէ, **հըռացալ**, բայց՝ **մըլտալ ա**: Ապառնի, վաղակատար, հարակատար
 ժամանակաձևերը ձևավորվում են **դերբայ+օժանդակ բայի ներկա**
 կադապարով: Անցյալ ապառնին կազմությամբ նման է անցյալ անկատարի
 կադապարին՝ **տըսնալու վ/յըմ լի**(**լ**), **տըսնալու յի** (Դ.Բ.,Աղ.,Ս.), **ըսըլական ի**
 (Եղ.,Կղ.,Ն.Հ.,Ս.): **Տըսնալու վ/յըմ լի**(**լ**) քերականական ձևը արտահայտում է
 ոչ միայն սահմանական անցյալ ապառնու, այլև ըղձական և ենթադրական
 անցյալ ապառնիների իմաստներ, որոնք տարբերակվում են միայն
 խոսքաշղթայում: Բացի (**ԼԻ**)Ս ճյուղի և Դ. Բ.-ի, Աղ.-ու, Ս.-ի խոսվածքներից, **ՈՒՄ**
 ճյուղի մյուս բարբառային միավորներում հարակատար ներկա և անցյալ
 ժամանակաձևերը ունեն նաև վաղակատարի իմաստ, իսկ վաղակատար
 ներկան՝ անցյալ կատարյալի, ընդ որում այս խմբի խոսվածքները չունեն անցյալ
 վաղակատար ժամանակաձև: Ի տարբերություն այս խոսվածքների՝ բարբառային
 մյուս միավորները ունեն անցյալ վաղակատար՝ **դերբայ+օժանդակ բայի անցյալ**
 կադապարով՝ **յէշալ իր** (Դ.Բ.,Աղ.,Ս.,Եղ.,Կղ.,Ն.Հ.,Ս.): Եղ.-ի, Կ.-ի, Ն. Հ.-ի և Ս.-ի
 խոսվածքներում հանդիպում են նաև ընթացակցական դերբայով ներկա և
 անցյալ, որի **-ա/ւ** վերջավորությունը սերում է անորոշ դերբայի գործիական
 հոլովի **-ով**-ից՝ **հըսնելալ ըմ/ի**: Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները
 տարբերակվում են ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների
 անցյալներով: Հրամայականի ձևավորմամբ խոսվածքներն ընդհանրական են:
 Հրամայականի եզակին ձևավորվում է **-է/-ի**, **-ա/ւ** վերջավորություններով,
 հոգնակին՝ **-էք/-էցէք** **կի՛րի-կի՛րէք/կի՛րէ՛ցէք**, **ըրվա՛-ըրվա՛ցէք**: Ժխտական
 խոնարհման ժամանակ խոսվածքներում գործառում են **չ** և **վէչ** (Աղ.,Դ.Բ.,Ս.) //

ՎԷ/ՐԶ (Արծ., Կպ., Շ., Ծ.) // **ՎՐԶ** (Եղ., Կղ., Ս., Ն., Հ.) բառ-մասնիկները: Ենթադրական

և սահմանական եղանակների ժամանակաձևերում հանդիպում ենք չ-ն՝ բացառությամբ անցյալ կատարյալի համադրական ձևի, որոնցում հանդես է գալիս հետադաս: Ենթադրականի ապառնին և անցյալը ձևավորվում են **անորոշ դերբայ+օժանդակ բայի ժխտական ժամանակաձևեր** կառույցով: Ըղծական և հարկադրական եղանակների ժամանակաձևերի և անցյալ կատարյալի ժխտման դեպքում կիրառում են **ՎԷԶ(Աղ., Դ.Բ., Տ.)/ՎԷ/ՐԶ**-ը:

Արգելականը արտահայտվում է **մի՛** մասնիկի հնչյունական տարբերակներով՝ **մի-միք** (Աղ., Դ.Բ., Տ., Բ.)//**մէ-մէք** (Եղ., Կղ., Ն., Հ., Ս.)//**մւ-մւք** (Ծ., Շ.)//**մա-մաք** (Ում ճյուղի մյուս խոսվածքներում), որոնք լինում են հետադաս: Դիտարկվող բարբառային միավորներում առկա են անկանոն (**անէլ, (ի)նիլ** և այլն), պակասավոր (**ըմ//էմ//իմ, կամ, օնիմ, ւ(ր)ժի**), հավելավոր (**վախէլ, օզիլ/օզիլ**) բայերը: Հաճախադեպ են հարադիր բայերը և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերը, որոնք խոսքն ավելի պատկերավոր են դարձնում: Խոսվածքներում կան մեծաթիվ բնիկ և փոխառյալ մակբայներ, եղանակավորող բառեր, կապեր, շաղկապներ և ձայնարկություններ՝ հնչյունական զուգաձևերով:

Չորրորդ գլուխը (**ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ**) ընդգրկում է **ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ** բաժինները: Կապանի խոսվածքների շարահյուսությունը հիմնականում արդի գրական լեզվից գրեթե չի տարբերվում, բայց և այնպես առկա են մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք առհասարակ հատուկ են նաև Ղարաբաղի և Գորիսի բարբառային միավորներին: Լայն տարածում ունեն շարահարությամբ ձևավորված կառույցները (**«Անիս՝ կօտիս»**): Եթե նախադասությունը կառուցվածքի, շարադասության և կապակցման միջոցների ծագմամբ կրում է գրական լեզվի ազդեցություն, ապա շարահյուսական անդամների համաձայնությամբ տարբերվում է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Նյութի քննությունը թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները **ՈՒՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի բարբառային միավորներ են, որոնք փոխազդել են իրար վրա՝ ձևավորելով հետազոտվող տարածքի ներկայիս բարբառային պատկերը: Ուսումնասիրության ենթակա խոսվածքներն ունեն **ՈՒՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի մի շարք հատկանիշներ, որոնք դրսևորվում են լեզվի տարբեր մակարդակներում:
2. Այս տարածաշրջանի խոսվածքները կարելի է պայմանականորեն բաժանել չորս խմբի. **ա)** սկզբնապես պատկանել են **(ԼԻ)Ս** ճյուղին, ներկայումս ունեն նաև **ՈՒՄ** ճյուղի բարբառային հատկանիշներ (Կ., Ս.,

Ն. Հ., Եղ.), **բ**) միայն **ՈԻՄ** ճյուղի բարբառներին հատուկ հնչյունական, քերականական և բառային ձևեր ունեցողներ, **գ**) **ՈԻՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի ազդեցությունները կրող խոսվածքներ, **դ**) վերաբնակեցման պատճառով խառը պատկեր ներկայացնող խոսվածքներ:

3. Տարաժամանակյա կտրվածքով ձայնավորների համակարգային և ոչ համակարգային փոփոխությունների արդյունքում ձևավորվել են լծորդական շարքեր: Հետին շարքի ձայնավորները, բաց արտասանությունից ձգտելով փակի, քմայնացել են՝ դառնալով **ւ̇, օ̇, ու̇**, որոնք ունեն նաև ինքնուրույն հնչույթային գործառույթ: Դիրքային բաշխվածության երկրորդ օրենքի գործառույթամբ ձայնավորները շեշտյալ վանկում արտաբերվում են կոշտ ու բաց: Այս օրենքը գործուն էր II-III դարերից: Համաժամանակյա կտրվածքով Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում քմային և ոչ քմային ձայնավորները գործառվում են բառի գրեթե բոլոր դիրքերում:
4. Խնդրո առարկա խոսվածքների պատմականորեն երկաստիճան ձայնեղազուրկ բաղաձայնական համակարգը ներկայումս եռաստիճան է: Մեր կողմից քննվող խոսվածքներում առկա են նաև **գ̇, կ̇, ք̇** բաղաձայններ: Խոսվածքները բնութագրվում են նաև հնչյունափոխական օրենքներով՝ ձայնավորների ներդաշնակությամբ, անկմամբ, հավելմամբ, կրկնությամբ և դրափոխությամբ:
5. Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների նման հետազոտության առարկա խոսվածքները ևս զարգացել են դեռևս նախագրային շրջանում՝ Ք. ա. առաջին հազարամյակի կեսերին, ձևավորված բարբառային միավորի հիման վրա:
6. Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների բառային կազմը ներառում է հնդեվրոպական և անհայտ ծագմամբ բառերի, փոխառությունների և զուտ բարբառային բառաշերտեր:
7. Ձևաբանական համակարգը ունի հետևյալ յուրահատկությունները. **ա**) գործածում են **ւ**՝ բնիկ, **ւ**՝ փոխառյալ հոգնակերտները. **բ**) սեռական հոլովը ստանում է **ն** որոշիչ հոդ, իսկ գործիական և ներգոյական հոլովները՝ **ը** որոշիչ հոդ. բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են համադրական և վերլուծական ձևերով. **գ**) ածական անունները ձևավորմամբ և համեմատության աստիճանների կազմությամբ նման են արդի գրական լեզվին, **դ**) դասական և անձներական թվականները սերել են գրաբարյան, իսկ մյուսները՝ միջինհայերենյան ձևերից. **ե**) դերանունների բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների վերլուծական տարբերակները բնորոշ են Սյունիք-Արցախի բարբառային միավորներին. **զ**) հոլովման համակարգում խոսվածքներն ունեն ընդհանրություններ, իսկ խոնարհման համակարգում՝ մի շարք տարբերություններ. **է**) **ՈԻՄ** ճյուղի

խոսվածքները սահմանական ներկան և անցյալ անկատարը կազմում են **-ում-ով** անկատարով, իսկ **(ԼԻ)Ս** ճյուղի խոսվածքները՝ **-իս-ով. ը)ՈՒՎ** ճյուղի խոսվածքներում ապառնի դերբայը վերջավորվում է **-ու/-ն-ով**, իսկ **(ԼԻ)Ս** ճյուղի խոսվածքներում՝ **-ական-ով. թ)(ԼԻ)Ս** ճյուղի խոսվածքները ունեն եղանակային բոլոր ժամանակաձևերը, իսկ **ՈՒՎ** ճյուղի խոսվածքները անցյալ ժամանակաձևերի կազմության դեպքում բաժանվում են երկու խմբի. **ժ)** բուն հրամայականի եզակին ձևավորվում է **-է//,-ի, -ա//,-ա**, իսկ հոգնակին՝ **-էք//,-էցէք** վերջավորություններով. **ի)** ըղձական եղանակի ապառնին ծագում է գրաբարյան ներկայից. **յ)** ենթադրական և հարկադրական եղանակները կազմավորմամբ նման են արդի հայերենի համապատասխան եղանակներին. **խ)** ժխտական խոնարհումը պայմանավորված է լեզվի ներքին զարգացման նոր փոփոխություններով. **ծ)** այս տարածաշրջանի խոսվածքներում առկա են գրաբարից ավանդված և բարբառային պակասավոր և անկանոն բայեր, առատորեն գործածում են հարադիր բայեր, ընդ որում որոշ բայեր կիրառական են միայն հարադրությամբ. **կ)** երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները ձևավորվում են անկատար, ապառնի ու հարակատար դերբայներով և **լինել** բայի խոնարհված ձևերով. **հ)** երկրորդական խոսքի մասերը դասակարգում են երկու խմբի՝ բուն հայերեն և փոխառյալ:

8. Խնդրո առարկա բարբառային միավորների շարահյուսական իրողությունները, ընթանալով արդի հայերենի ազդեցությամբ, ձևավորվում են նաև խոսակցական լեզվին բնորոշ կապակցական եղանակներով և միջոցներով: Շարահյուսական համակարգում տարբերությունները սակավ են:
9. «Հավելված»-ում հետազոտվող խոսվածքների զուգահրական քննությունից պարզվում է, որ ձայնավորային հատկանիշներից 9-ը բնորոշ են Կապանի տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքներին, իսկ բաղաձայնական համակարգում ընդհանուր են 8-ը: Քերականական հատկանիշներից 10-ը հատուկ են բոլորին, իսկ 3-ը գործառվում են խոսվածքների միայն մի մասում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հետևյալ հրապարակումներում.

1. Մանուչարյան Ս., Հարակատար դերբայը հայերենի բարբառներում, «Լեզու և լեզվաբանություն», № 2(11), «Հանգակ-97» հրատ., Երևան, 2009, էջ 36-46:
2. Մանուչարյան Ս., Իմաստափոխության դրսևորումները Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում, Արցախի պետական համալսարանի

գիտական տեղեկագիր, № 1(25), Արցախի պետական համալսարանի հրատ., Ստեփանակերտ, 2012, էջ 111-114:

3. Մանուչարյան Ա., Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների հնչյունական իրողությունների ընդհանուր նկարագիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2 (642), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2014, էջ 238-243:
4. Մանուչարյան Ա., Սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում, Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի Լրատու, Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, «Լիմուշ» հրատ., Երևան, 2014, էջ 296-303:
5. Մանուչարյան Ա., Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների հնչյունական որոշ դիտարկումներ, ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Զահուկյանական ընթերցումներ, Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2014 թ., հունիսի 11-12), «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2014, էջ 98-104:
6. Մանուչարյան Ա., Քերականական մի շարք իրողությունների դրսևորումները Կապանի տարածաշրջանի բարբառային միավորներում, Կանթեղ, Գիտական հոդվածներ, № 4 (65), «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2015, էջ 54-63:

**МАНУЧАРЯН СВЕТЛАНА СЕЙРАНОВНА
ГОВОРЫ КАПАНСКОГО РЕГИОНА**

**Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 10.0201 “Армянский язык”**

**Защита состоится 16 май 2016 года в 15:00, на заседании
специализированного совета по лингвистике 019 ВАК при Институте языка
им. Гр. Ачаряна НАН РА (адрес: 0015 Ереван, ул. Гр. Лусаворича 15)**

РЕЗЮМЕ

Одной из проблем современной диалектологии является регистрирование и исследование диалектных единиц, выявление и описание языковых особенностей отдельных территориальных единиц. Эта диссертация является опытом подобного исследования, поскольку до сих пор нет всеобъемлющего изучения всех имеющихся говоров Капанского региона. Целью данной работы является представить современную картину говоров Капанского региона, к которой они пришли параллельно историческому развитию языка. Научными новшествами являются: а) классификация диалектных единиц Капанского региона, б) анализ языковых единиц существующих в говорах в синхронических и диахронических аспектах, в) всесторонний анализ особенностей и сходств говоров. Темой исследования является 31 говор Капанской области: город Капан и сёла Агарак, Ахвани, Антарашат, Арачадзор, Арцваник, Гехи, Гехануш, Давид Бек, Егвард, Лернадзор, Халадж (Хмайч) Хдранц, Хотанан, Цав, Кахнут, Дзорастан, Тсакатен, Неркин Анд, Норашеник, Шикахох, Шишкерт, Шрвенанц, Чапни, Сюник, Срашен, Сежакар, Вачаган, Тандзавер, Ужанис, Охтар. 4 говора (Егвард, Кахнут, Неркин Анд, Срашен) относятся к ветви (ЛИ)С [(L̥h)U], 18 относятся к ветви Ум (Кап., Арц., Г., Хот., Хд. и т.д.), и 9 (Аг., Шик., Шиш., Ц., Лерн., Тсак., Вач., Уж., Ох.) несут влияние двух ветвей диалектов. Говоры ветви Ум делятся на 2 подгруппы а) говоры, которые несут влияние говора Гориса, б) говоры, которые формируют Капанский говор. Исследование может служить как языковой материал при формировании атласа диалектов Республики Армении, а также при изучении диалектологии данного региона. Диссертационная работа состоит из 215 компьютерных страниц составляющих основную часть (Введение, Первая глава, Вторая глава, Третья глава, Четвертая глава, Заключение), 94 страниц приложения (Сравнительное описание говоров Капанского региона, Образцы с говорами Капана, Словарь диалектов и Географическая карта говоров). Основная часть диссертации заканчивается списком использованной литературы. Введение содержит исторические данные о Капанском регионе и населении проживающего там, обоснована актуальность и важность темы, также даны проблемы, методы, источники исследований,

история вопроса и общая картина фонетических и грамматических различий говоров. В первой главе дается региональная характеристика звуко-фонетических систем и подсистем, во второй главе дается региональная характеристика словарного запаса, а в третьей главе региональная характеристика морфологических систем, в четвертой главе региональная характеристика синтаксических реалий. В заключении обобщаются выводы исследования. Говоры Капанского региона можно условно разделить на четыре группы: а) говоры, которые первоначально принадлежали к ветви (ЛИ)С [(Lh)U] и сохраняя типичные языковые реалии, в настоящее время имеют диалектные особенности ветви Ум [ŋhU], б) говоры, которые имеют только фонетические, грамматические и лексические формы характерные диалектам ветви Ум [ŋhU], в) говоры, которые будучи смежными с диалектами ветви (ЛИ)С [(Lh)U], но изначально находясь в диалектной ветви Ум, теперь имеют влияние двух диалектов, г) говоры, которые из-за переселения представляют собой смешанную картину, неся влияние как русского языка, так и армянских других диалектов. Фонетические законы действующие в говорах (закон Ачаряна, второй закон позиционного распределения гласных) и явления чередования звуков (гармония гласных, выпадение, дополнение, повторение и метатеза) хронологически следовали друг за другом, ослаблением или превосходством одного из них. Система консонантизма говоров двухступенно лишена звонкого ряда, с ударением на предпоследнем слоге, а системные и бессистемные изменения гласных образовали ряды тематических гласных с вариантами твёрдых и нёбных гласных. В словарном составе говоров особое место занимают те слова, которые образуют диалектный словарный слой, который богат словами-понятиями, характеризующими окружающую среду, быт, традиции, занятия данного сообщества. На уровне морфологии говоры имеют ряд своих особенностей. В склонении они имеют общность, а в наклонении они имеют ряд отличий. Наблюдаемые говоры различаются образованием причастий несовершенного вида и будущего времени, вытекающими отсюда грамматическими структурами и образованием прошедшего времени. По образованию прошедшего времени говоры региона можно разделить на две группы: к первой группе относятся те говоры, в которых формы прошедшего времени образуются причастием и наклонением лица и числа вспомогательного глагола прошедшего времени. Эта группа включает в себя говоры ветвей **Ум** [ŋhU] Д. Б., Ах., Т. и говоры ветви **(ЛИ)С** [(Lh)U]. В говорах второй группы прошедшее время выражается с помощью настоящего времени и слова-частицы **леал** [l'äw(l)], при том категория лица и числа передается спряжением вспомогательного глагола в настоящем времени. Это образование типично для большинства говоров Капана, потому популярно и в говорах первой группы. Основные положения диссертации отражены в 6 статьях научных журналов.

SVETLANA SEYRAN MANUCHARYAN

IDIOMS OF KAPAN REGION

Dissertation for the scientific degree of a candidate of philological sciences on the speciality 10.02.01 "The Armenian Language"

The defense of the thesis will be held on 16. 05. 2016 at 15⁰⁰, at the session of Specialized Council on Linguistics 019 HAC (Higher Attestation Commission) in the Institute of Linguistics after Hr. Acharyan of the National Academy of Sciences, RA. (address: 0015, Yerevan, Grigor Lusavorich str. 15).

SUMMARY

The problems of modern dialectology are the writing down and the study of dialectal units, the discoveries and the descriptions of linguistic peculiarities of separate administrative units. The given thesis is a similar attempt of such a study, because so far there is no comprehensive study, dedicated to the study of the idioms of this region. The aim of the thesis is to show the current picture of the idioms of Kapan region, which were formed, parallelly to the historical development of the language. Scientific novelties are: a) classification of dialectal units of Kapan region, b) examination of language reality, by simultaneous and sequential aspects, acting in the idioms. c) Comprehensive analysis of peculiarities and similarities of idioms. The subject of the study are 31 idioms of region Kapan: Kapan city and Agarak, Aghvani, Antarashat, Arachadzor, Artsvanik, Geghi, Geghanoush, David Bek, Yeghvard, Lernadzor, Khalaj (Khmaych) Khdrants, Khotanan, Tsav, Kaghnut, Dzorastan, Chakaten, Nerqin Hand, Norashenik, Shikahogh, Shishkert, Shrvnants, Chapni, Syunik, Srashen, Sevakar, Vachagan, Tandzaver, Uzhanis, Okhtar villages. 4 of the idioms, (Yeg., Kagh., N. H., Sr.), are classified in the **(Lh)U** branch, 18 are in the **UM** [ՈԽՄ] branch (Kap., Arts., G., Khot., Vach., Khdr., Ag., etc.), and 9 (Shik., Shish., Ts., Chak., Uzh., Okh.) are under the influence of two dialectal branches. The idioms of the branch **ՈԽՄ** are divided into 2 sub-sectors: a) idioms which are under the influence of dialect of Goris, b) idioms, which design the dialect of Kapan. The study may serve as a linguistic material when establishing the RA dialectal atlas, coordinating problematic subject of dialectal units of the regions, as well as for those, who are engaged in the dialectology. The main part of the study consists of 215 computer pages, («Introduction», «The first chapter», «The second chapter», «The third chapter», «The fourth chapter», «Conclusions»), appendix which consists of 94 pages («Comparative description of dialects of Kapan region», «Samples in Kapan pre-dialect», «Dialectal dictionary», and geographical map of dialects). The main part of the thesis ends with a list of the used literature. In the Introduction, the historical data are brought on about Kapan region and society, living there.

The issues, methods, sources of the study and the history of the issue, as well as the general picture of phonetic and grammatical differences of idioms, which are the pre-dialect of Kapan, are given briefly. The first chapter introduces Regional characteristics of the Sound-phonemic systems and subsystems of dialects, the second chapter-of vocabulary, and third chapter of morphological systems, the fourth chapter-of syntactic realities. The conclusions summarize the research work.

The Idioms of the Kapan region can be conditionally divided into four groups . a) Idioms, that initially belonged to the **(LI)S** [(Lʰ)U] branch , and by maintaining its typical linguistic realities, at present bear dialectal features of **Ում** branch. b) Idioms, which bear only phonetic, grammatical and lexical forms, peculiar to dialects of **ՍՄ** [Ում] branch, c) Idioms, that are related to the **(LI)S** [(Lʰ)U] branch idioms, but being initially in the environment of **ՍՄ** [Ում] branch, now have the impact of two dialects, d) Idioms, that due to resettlement, present a mixed image, bearing the impact of Russian, as well as of other Armenian dialects. The phonetic laws, acting in the idioms, (Acharyan law , the second law of positional distribution of vowels) and phenomena of Sound changes (harmony of vowels, reduction, addition, doubling and metathesis), periodically followed each other, by weakening or strengthening of one of them. Consonant system of idioms is two-level and non voiced, the stress is at the end, and systemic and non-systemic changes of the vowels have designed alternating series, by tough and palatal variants. In the word usage the dialectal units of Kapan region are homogeneous, if we exclude phonetic and structural changes, by which idioms are being differentiated. In the word structure of the idioms a special place are taken by those words, which form the word layer of the dialects, which is rich with the words expressing the life of the given society, their natural environment, everyday life, hobby and traditions. On Morphological level, the idioms are characterized by some features: in the system of decline idioms have generalities but in the conjugation a number of differences. Observed idioms are differentiated by formation of imperfect and future participles, by grammatical structures composed from them , and by the structure of past. During the past formation, the idioms of the region can be conditionally divided into two groups: In the first group are included those, in which past forms are formed by participle and past number conjugation forms of auxiliary verb. This group includes idioms from **ՍՄ** [Ում] branch, D.B., Ag., T., and idioms of **(LI)S** [(Lʰ)U] branch. Idioms of this group have a comparative form of past perfect, separate tenses of past of subjunctive and conditional moods, and also differentiate tenses of continuance and perfect. In the idioms of second group, the past time is expressed by the present, and by juxtaposition of **լօ(լ)** [lʰ(ʰ)] key-particle, moreover the facial and numerical idea is being transmitted through present conjugation forms of the auxiliary verb. This is typical for majority of Kapan dialects, and is also spread among the first group. The idioms of this group express, the meaning of the past of subjunctive and

conditional moods by the future in the past of indicative mood, forms of continuous also have a meaning of perfect, and present perfect has form of past perfect, moreover idioms of this group don't have past perfect form. In Syntactic system deviations are scarce. The main provisions of the thesis are reflected in 6 articles of scientific journals.